

Török Zsuzsa

Megelevenedik a holtak csöndes birodalma

(Mikszáth Kálmán: *A fekete kakas*)

A *Pesti Hírlap*ban 1899-ben nyolc részben, illetve a kritikai kiadás tizenkettedik kötetében közölt *A fekete kakas* című elbeszélés¹ is jó példa Mikszáth különböző elbeszéléstechnikai lehetőségekkel való játékára.² Az elbeszélés megszerkesztettsége a történetekre vonatkozó különböző szövegek és az ebből adódó értelmezések sokféleségére és egyensúlyára hívja fel a figyelmet.

A kritikai kiadás jegyzetapparátusa Mikszáth egyik legművészebb alkotásaként említi *A fekete kakast*, hangsúlyozza, hogy méltatói általában a történet misztikumát emelik ki³, és felhívja a figyelmet szerkezetének arányosságára.⁴ György Lajos szerint ez a „poétikus elbeszélés” azt a benyomást kelti, „*hogyan Mikszáth a népköltészetben világszerte ismert hálás halott indítékára építette fel cselekményét.*”⁵ Beöthy Zsolt Mikszáth romantikus hajlamának és miszticizmusának egyik jellemző példáját látja a műben.⁶ Várdai Béla a legendás miszticizmust az elbeszélés alaphangjának idilli humorával hozza összefüggésbe.⁷ Nagy Sándor a nép életéből vett Mikszáth-elbeszélések kontextusában hangsúlyozza a szöveg jelentőségét.⁸ Schöpflin Aladár szerint pedig az „enyhe, érzelmes misztikum” lehetővé teszi Mikszáth számára történeteinek kedve szerinti befejezését.⁹ Schöpflin ugyanakkor

1 Mikszáth Kálmán, *A kakas, csöngettyűvel*, *Pesti Hírlap*, 1899, 21. évf., 328. sz. (nov. 26.), 2–4., 330. sz. (nov. 28.), 1–3., 331. sz. (nov. 29.), 1–3., 332. sz. (nov. 30.), 1–3., 333. sz. (dec. 1.), 1–3., 334. sz. (dec. 2.), 1–4., 335. sz. (dec. 3.), 2–5., 337. sz. (dec. 5.), 1–4. A kritikai kiadás sorozatában: *Uő., A fekete kakas* = MKÖM, 12. köt., Budapest, Akadémiai, 1959, 5–54.

2 Mikszáth prózájának izgalmas elbeszéléstechnikai megoldásaira az utóbbi évek Mikszáth-újraértelmezései hívták fel a figyelmet: Eismann György, *Mikszáth Kálmán*, Budapest, Korona Kiadó, 1990; Hajdu Péter, *Csak egyet, de kétszer (A Mikszáth-próza kérdései)*, Budapest–Szeged, Gondolat–Pompeji, 2005 és T. Szabó Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern (Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában)*, Budapest, L'Harmattan, 2007.

3 Bisztray Gyula, *Jegyzetek* = MKÖM, 12. köt., Budapest, Akadémiai, 1959, 212.

4 Uo., 216.

5 Idézi Bisztray, i. m., 213.

6 Idézi Bisztray, i. m., 228.

7 Idézi Bisztray, uo.

8 Idézi Bisztray, i. m., 229.

9 Idézi Bisztray, i. m., 232.

azt is megjegyzi, hogy a „*babonások egyes apró motívumokban gyakoribbak Mikszáthnál, mint minden más magyar írónál.*”¹⁰

Az egyértelműen pozitív értékelés ellenére *A fekete kakas* hangsúlytalan darabja a Mikszáth-életműnek. Különböző válogatásokban ugyan hétszer is szerepelt 1955-ig, franciára is lefordították, viszont nem gyakran emlegetett és értelmezett darabja a Mikszáth-szakirodalomnak. Pedig egyik legsikerültebb megvalósulása az 1899-ben már igen népszerű Mikszáth azon próbálkozásainak, amelyekkel korábban tematika és elbeszélés mód kapcsán az olvasókkal való kapcsolatteremtésben¹¹ és a kísértet téma ilyen célú kiaknázhatóságában kísérletezett.

Tanulmányom célja a szöveg szorosabb értelemben vett, elbeszélői szövegeket és perspektívákat figyelembe vevő értelmezése. Ezt készítik elő a kísértet témának és általában a misztikus iránti érdeklődésnek a Mikszáth-művekben való jelenlétét tárgyaló, illetve a szöveg értelmezésében fontos szerepet játszó „kísértet” és „hálás halott” fogalmak jelentésének az áttekintésével foglalkozó fejezetek.

1. Mikszáth kísértettörténetei és a titokzatos iránti vonzalma

Mikszáth nem egy írásában foglalkozik a kísértet problematikával. A téma iránti érdeklődése szinte egész pályáján végigvonul, korai írásaitól a későbbiekig. Az 1878-as *Egy igazi kísértet* például egy házasságtörési esetről szól. A történetben a hajdani, de immár házas kedves kísértetnek álcázva csalja régi szeretőjét kastélyukba. A szerető még egy kísértettel is kész szembenézni annak érdekében, hogy hajdani kedvese által hímvett ködmönét visszaszerezhesse, amely kalandos módon épp hozzá (a kedveshez) került.¹² Kellemes meglepetésére azonban a kísértet maga a hölgy. Így már abba sem nehéz beleegyeznie, hogy a továbbiakban rendszeres időközönként megkísértse a kedves „kísértet”. A Pesten megjelent történet szegedi változatát Mikszáth a *János úr a politikus, avagy a szegedi kísértet* című novellájában meséli ismét el.¹³

Egy másik kísértettörténetének hőse nem tud megegyezni nagynénjével házuk eladását illetően. Mivel az ősi fészkekhez ragaszkodó ájtatos nagynénit a ház fele részben megilleti, ezért hősiünk kénytelen furfangos megoldáshoz folyamodni: kísértetet fogad fel, és a rémült nagynénit végül így sikerül rávennie a ház eladására.¹⁴ *A kísértet* című novella jegyzetapparátusa a tréfacsináló kísértettörténetek közé sorolja ezt az elbeszélést. Ezek jellemző közös vonása ugyanis, hogy a kísértetjárások mögött rendszerint valamilyen huncutság húzódik meg. A házasságtörési, illetve a szerelmiháromszög-féle tematika kapcsán írt tréfás kísértettörténetek legsikerültebb darabja az 1892–1893-as *Kísértet Lublón* című.¹⁵

A szóban forgó történeteknek nemcsak a huncutság, a tréfacsinálás a közös jellemzője, hanem az is, hogy az olvasó a történetek végén racionális, mondhatni hétköznapi magyarázatot kap a misztikum feloldására. Ilyen tekintetben ehhez a csoporthoz sorolható a

10 Idézi Bisztray, i. m., 233.

11 Erről: Hász-Fehér Katalin, *Utószó Mikszáth Kálmán elbeszéléseihez* = Mikszáth Kálmán, *A lohina fű és más elbeszélések*, Budapest, Unikornis, 1998, 289–293.

12 Mikszáth Kálmán, *Egy igazi kísértet* = MKÖM, 30. köt., Budapest, Akadémiai, 1965, 42–51.

13 Uő., *János úr a politikus, avagy a szegedi kísértet* = Uo., 66–71.

14 Uő., *A kísértet* = MKÖM, 31. köt., Budapest, Akadémiai, 1966, 152–155.

15 Uő., *Kísértet Lublón* = MKÖM, 5. köt., Budapest, Akadémiai, 1957, 5–63.

kevésbé tréfás, de a misztikumot szintén hétköznapi magyarázattal feloldó *A fehér kutya* című elbeszélés is.¹⁶

Mikszáth más kísértettörténeteiben viszont igencsak nagy bizonytalanságban hagyja olvasóját. *A jó palócokban* olvasható *Galandáné asszonyom*¹⁷, vagy például a *Prakovszky, a siket kovács* betéttörténete, *A csehek Krizsnócon*¹⁸, inkább a misztikum, a titokzatos felőli olvasásra ad nagyobb lehetőséget, mintsem a rejtélynek a hétköznapi logika segítségével való feloldására.

A kísértet tematika magánéleti élményanyagára, a dajkamesékkal beszívott babonára, a palóc nép misztikummal, hiedelmekkel gazdag világára Mikszáth már a *Galandáné asszonyomban* felhívta a figyelmet. A titokzatos iránti vonzalma ebből az élménykörből is ered. *A fehér kutya*ban például gyermekkori élményét meséli el arról, hogyan kísértette meg egyik éjszaka a szomszédos faluból hazafelé menet egy fehér kutya, amelyről végül kiderült, hogy saját, Sajó nevű kutyájuk. Az elbeszélés felütése némi felvilágosítással is szolgál Mikszáth kísértettörténetekhez való viszonyáról.

„Minden embernek van legalább egy kísérteties története, – még nekem is. Csakhogy a falusi embernek szükséges ez; boldog volna, ha leírná és kinyomatná. A hosszú téli esteken falun hasznát veszi, sőt nem is tartanák érdekes embernek, ha soha sem történt vele olyas, ami a csömörre hajló hátakat megborzongatja.

Nekem, fővárosi pogánynak, azonban nincs szükségem rá; én belevehetem a kísérteties történetet könnyű lélekkel a nagy betűtengerbe. A fővárosban nincsen a kísérteteknek semmi kellesük, sőt kísértetek sincsenek, amit pedig nehéz megmagyarázni, minthogy temető itt is van. Talán az a nyitja, hogy a halottak fekvő helyét oly drágán kell megváltani a városi tanácstól, hogy aztán a halott is jobban megbecsüli és nem mászkál ide s tova éj évaadján sem, veszteg marad, kifekszi az árát nyugodtan, mozdulatlanul.”¹⁹

A folyóiratokban és napilapokban rendszeresen publikáló Mikszáth misztikum iránti vonzalmát és a palóc hiedelemvilágból őrzött élményanyagot, feltételezem, tudatosan használta ki egy-egy misztikumra kiélezett hétköznapi esemény kapcsán is. Bár szerkesztői válogatás eredménye is lehet, érdekes példa e tekintetben, hogy *A fekete kakast* a *Pesti Hirlap*ban néhány nappal megelőző *A fehér kutya* története épp mindenszentek és halottak napját követően, november 4-én, a túlvilágra való figyelés különösen érzékeny periódusában jelent meg. A két falu közötti temetőn éjszaka átvergődő, megkísértett kisfiú története így nemcsak kísérteties, hanem aktuális vonatkozásokat is kap, és erre az aktualitásra a lap korábbi számainak közleményei rá is hangolják az olvasót.²⁰

Az is érdekes viszont, amit a fenti idézet a falusi, illetve a városi embernek a misztikummal való kapcsolatáról állít. A titokzatos történeteknek a falu világában társaság-szervező szerepük van: hosszú téli esteken elúzik az unalmat, pezsdítik a beszélgetést, stimulálják a fantáziát. Urbánus környezetben viszont közeget váltanak, és látszólag funkciótlanná válnak. Látszólag, hiszen az olvasói szokásokat és igényeket 1899-ben már igen jól ismerő Mikszáth megjegyzését az írásaiban mindegyre felbukkanó kísértet tematika és a „felvilágosult” 19. század még mindig erőteljes misztikum iránti vonzal-

16 Uő., *A fehér kutya*, Pesti Hirlap, 1899, 21. évf., 306. sz. (nov. 4.), 1–4.

17 Uő., *Galandáné asszonyom* = MKÖM, 32. köt., Budapest, Akadémiai, 1968, 136–142.

18 Uő., *Prakovszky, a siket kovács* = MKÖM, 8. köt., Budapest, Akadémiai, 1958, 138–144.

19 Mikszáth Kálmán, *A fehér kutya*, Pesti Hirlap, 1899, 21. évf., 306. sz. (nov. 4.), 1.

20 November 2-án a tárcarovatban például: Homok, *Járjuk a temetőt...*, Pesti Hirlap, 1899, 21. évf., 304. sz. (nov. 2.), 1–2.

mának ismeretében lehetetlen nem ironikusként olvasni. Ráadásul a korszak némely kiadványa abba a kontextusba enged belátást, amelyben a babonáság urbánus környezetben is megtalálja a helyét és funkcióját. A falusi kisközösséghez hasonlóan a városi szalonokban a babonának szintén társaságszervező szerepe van. Funkciója a mulattatás és az unalom elűzése, különböző társasági játékok formájában, mint amilyen például a kártyavetés vagy a spiritizmus, egyszóval tehát a szórakoztatás: „egy kis réműlet – a thea mellé, csinos pikanteria a régi pletykázás mellé.”²¹

Mikszáthnak a kísértet tematikával és általában a titokzatossal való kísérletezésében azonban nagy szerepe volt a detektívregénynek is. *A kísértet* című novella főhőse épp Wilkie Collinst és Edgar Allan Poe-t, a műfaj két 19. századi jelentős művelőjét említi.²² A titokzatos szépirodalmi kiaknázhatósága ugyanis nemcsak tematikailag, hanem formailag, poétikailag is új lehetőséget nyújtott Mikszáth számára a kétértelműség központi szervezőelemmé tételével, és elbeszéléstechnikailag a nézőpontok folyamatos változtatásával.²³

A babonás gondolkodásmód, a titokzatos iránti vonzalom általános, kortól és társadalmi hovartozástól független antropológiai sajátosságát és a detektívregény poétikáját kiaknázó történetek bizonyára a babonával játszó szalonok világában is falusi környezetükhöz hasonló funkciót töltöttek be. Mindenesetre *A fekete kakas*, bármilyen környezetben olvasták is, a történetekre vonatkozóan élénk véleménynyilvánításra, szempontok, meglátások, perspektívák ütköztetésére adott lehetőséget. A misztikus illogikátlan és a hétköznapi logikus viszonyát és az ezzel való játék lehetőségeit illetően, úgy vélem, Mikszáth egyik legsikerültebb írása. Szerkezetének egyensúlya mindkét olvasásmódra egyenlő mértékben nyújt pro és contra érveket.

2. Kísértet vagy hálás halott?

*A fekete kakas*ban elmesélt történet röviden a következő: az idős Kupolyi házaspár Parászka községben él unokájukkal, Palival, aki a községgel szomszédos vernyói bányában dolgozik a bányamérnök segédjeként. Az öreg Kupolyi József influenzában megbetegszik, a község orvosa pedig azt tanácsolja neki, hogy a többi beteghez hasonlóan gyógyulás végett utazzon fürdőre. A gleichenbergi út és az ott-tartózkodás azonban csak jó búzatermés esetén kivitelezhető Kupolyiék számára. Az unoka és szolgáljuk, Vince furfangos segítségével (titokban saját költségükön kiegészítik a termést) azonban a terv megvalósíthatóvá válik. Kupolyi József és Vince így együtt indulnak el, hogy a legközelebbi vásárban eladják a búzát. Útközben találkoznak egy súlyosan beteg leánnyal, aki gyakran beszél egy fekete kakasról lázálmában. Felveszik a szekerekre, beviszik a városba, ott Kupolyi ápoltatja, gondját viseli, és a lány halála után el is temetteti. Így azonban

21 K.-Beniczky Irma: *Babonáság a salonban*, Budapest, Franklin-Társulat, 1877, 7.

22 Poe *Murders in the Rue Morgue* című novelláját például épp Mikszáth fordította le a *Mulattató* 1875-ös évfolyamában.

23 A detektívtörténet poétikájának jelenlétéről Mikszáth prózájában: Tarjányi Eszter, *Mikszáth Kálmán esete a detektívtörténettel*, Literatura, 2005, 31. évf., 1. sz., 50–78. A detektívtörténet és a populáris kultúra eljárásainak sajátos, mikszáthi értelmezéséről: T. Szabó Levente, *A detektívtörténet és a populáris kultúra eljárásainak újrajrása: a Szent Péter esernyője reflexív jegyei* = T. Sz. L., *Mikszáth, a kételkedő modern (Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában)*, Budapest, L'Harmattan, 2007, 199–221. A kétértelműség szövegszervező szerepéről: Takáts József, *Mikszáth-szövegek relativizmusa* = T. J., *Ismerős idegen terep (Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok)*, Budapest, Kijárat Kiadó, 2007, 281–299.

elkölti a fürdőre szánt pénz egy részét, másik felét pedig kártyán veszíti el, az elköltött visszanyerésének reményében. Aggodalmak között indulnak haza, és jogosan, hiszen Kupolyiné nem bocsátja meg a történeteket. Életük visszazökken a szokásos hétköznapiakba, míg egy nap azt a hírt nem kapják, hogy a vernyói bánya beomlott, és az ott dolgozók mind odavesztek, vélhetően unokájuk is. A hír estéjén azonban Pali váratlanul mégis hazaérkezik, és elmeséli nagyszüleinek menekülése történetét: egy fekete kakasos lány felhívta a bányából, üzenetet hozott neki, az üzenet nyomán ő elindult az erdő felé, és így életben maradt. A történetből még az is kiderül, hogy annak ellenére, hogy végül mégsem volt lehetősége fürdőre utazni, nagyapja is, a gazdasággal kapcsolatos teendői közepette, csodamód meggyógyult.

A történet első olvasásra kétségtelenül titokzatos hatású. György Lajos hívta fel a figyelmet arra, hogy *A fekete kakas* azt a benyomást kelti, hogy Mikszáth a népköltészetben ismert hálás halott indítékára építette fel a cselekményt. György óvatos fogalmazásmódja azonban valószínűleg onnan ered, hogy igen nehéz egyértelműen eldönteni: kísértetről, vagy valóban csak egyszerűen „hálás halottról” van itt szó. A bizonytalanság alapja az a tény, hogy *A fekete kakas* tökéletes egyensúlyban működteti a keresztény szimbolikát és a pogány világlátást, és e kettős szimbólumrendszer mellett még egy erőteljes természetudományos háttér jelenléte is érzékelhető a novellában.

A néprajzi szakirodalomban a kísértet meghatározatlan „szellemlény”, a természetfeletti világ képviselője, aki az ehhez a világhoz tartozó lények általános tulajdonságaival rendelkezik: alakot változtat, láthatatlanná válik, repül, tüzes alakban jelenik meg, hirtelen tűnik el, váratlanul bukkan fel rendszerint rossz órában (éjjel, éjfélkor, délben, két karácsony között) és rossz helyen (keresztúton, mezsgyén). Szűkebb értelemben a kísértet a megholt sírjában nyugodni nem tudó lelke. A visszajáró halottól az különbözteti meg, hogy nem rendelkezik családi kapcsolatokkal, személytelen, „közösségi” lény. Általában a közösség életében elkövetett vétségért bűnhődik, vagy azért, mert nem a közösség normái szerint halt meg. Gyakran jelenik meg valamilyen állat, például ló, tyúk, disznó, kutya alakjában, és sajátos színe a fehér, a fekete vagy a vörös.²⁴

A hálás halott mesealak olyan természetfeletti segítőtárs, aki a hőshöz szegődik hálából, mert eltemette, vagy bántalmazástól mentette meg azáltal, hogy kifizette adósságait. Az Aarne–Thompson-féle katalógus egész típuscsoportját sorolja fel ennek a mesének (AaTh 505–508).²⁵ Ponyvaváltozata is ismeretes.²⁶

A fekete kakas többféle értelmezésének lehetősége szerkezetének egyensúlyából, az apró részek kidolgozottságából és ezek funkciójának utólagos (nem az adott szöveghelyen való) felismeréséből ered. Az elbeszélés szerkezetileg két nagyobb részre tagolódik: az első rész Parászka községgel és Kupolyiékkel, illetve Kupolyi uram megbetegedésének körülményeivel ismerteti meg az olvasót, ezt követi magának az útnak a leírása, a rész zárlatában pedig a lány halálával kapcsolatos titokzatos kakashang felidézése: „*E szempillantásban odakünn élesen, harsányan kukorékolt egy kakas. Meglehet, az a fekete kakas. Talán azért, mert éjfél van, vagy azért, mert valaki, aki nagy úton volt, megérkezett.*”²⁷

A második rész a hazatérés körülményeit, Kupolyi József gyógyulását (mivel otthon a történetek után nem érezte már olyan jól magát, gyakran járt ki a mezőre, a friss levegőtől és a mezei munkától pedig meggyógyult), illetve Kupolyi Pali menekülését részletezi, a

24 *Magyar Néprajz*, VII. köt., főszerk. Dömötör Tekla, Budapest, Akadémiai, 1990, 547–549.

25 *Magyar Néprajzi Lexikon*, 2. köt., főszerk. Ortutay Gyula, Budapest, Akadémiai, 1979, 419–421.

26 *János utitársa vagy: Az elvarázsolt királykisasszony*, Pesten, Nyomatja és kiadja Bucsánszky Alajos, 1873.

27 Mikszáth Kálmán, *A fekete kakas* = MKÖM, 12. köt., Budapest, Akadémiai, 1959, 31.

zárlatban ismételten a fekete kakas hangjával: „E pillanatban egy kakas szólalt meg odakünn. Vagy az anyóka kakasa volt, mely azt hirdeti, hogy már éjfél van. Vagy az a másik, rejtélyes kakas jött figyelmeztetni: Kikiriki! Itt voltunk, mi voltunk.”²⁸

Az elbeszélésben számos motívum a történetek babonás, kísérteties értelmezését erősíti és készíti elő, vagyis azt valószínűsíti, hogy a titokzatos lánynak a kísértetek természetfeletti világához, mi több: a pogány világképhez van köze. A motívumok közül először is legfontosabb maga a fekete kakas, színével (fekete) és alakjával (kakas) együtt. A kísértetek világával való rokonságra utal, hogy az elbeszélés mindkét részének zárlatában „rossz órában”, éjfélkor szólal meg. Az sem lehet véletlen, hogy a leány halálát közvetlenül megelőzően az orvos épp éjfélkor toppan be, de segíteni már nem tud. És amikor Kupolyi uram a temetés költségeit kártyán próbálja visszanyerni, sikertelenül, szolgálja méltatlankodására válaszként egyenesen az ördög jelenlétére hivatkozik: „– Ne szidd az Istent, Vince. Nekem is volt ezemben, de a kártya nem az ő találmánya. Az ördögé. Ott, ahol kártyáznak, az Isten nincs jelen.”²⁹

A történet egy másik motívumsora egyértelműen a keresztény szimbolikához köthető. Amikor Kupolyi József úgy dönt, hogy gondját viseli az ismeretlen leánynak, szolgálja, Vince zsörtölődésére Jézus Krisztusra hivatkozik, aki szintén ápolta a betegeket. Maga a tény, hogy Kupolyi uram a búzával útra kelhet, unokája és Vince irgalmas szeretetének köszönhető.³⁰ És ugyancsak igen egyértelmű a keresztény kultúrkörre való utalás Kupolyi József hazatérésének jelenetében is:

„S [Kupolyiné] elöl eresztvén a szegény apókat, aki a nagy röstelkedéstől azt se tudta, melyik lábára lépjen, maga utána topogott, mint egy porkoláb, s maga mellé ültetvén őt, meghagyta a kocsinak [...], hogy léptetve hajtson a falun keresztül, mert keresztényeknek épületes látvány az elveszett juh föltalálása és hazavitele.”³¹

A keresztény és a pogány szimbolika azonban nem minden esetben választható egyértelműen szét. A leány temetésével kapcsolatos elintéznivalók részletezésénél a keresztire festett fekete kakas egyszerre utal mindkét kultúrkörre. Kupolyi uram, ugyanis, mivel nem tudja a leány nevét, arra kéri az asztalost, fessen egy fekete kakast a keresztire, hogy arról ismerje majd fel a leány sírját. Mi több, a kakas nyakába még egy csengettyűt is festet, ami végképp szokatlan, az asztalos is csak jó pénzért vállalja. A csengettyűnek a keresztény szimbolikában való jelentésére Kupolyi József és unokája elbeszélésvégi párbeszédében történik ismét utalás. Kupolyi kérdésére, hogy volt-e a Palit megmentő leány kakasának a nyakában csengettyű, unokája így válaszol: „Nem volt semmi csengettyűje a kakasnak, az csak a bárányoknak szokott lenni.”³² Mellesleg, a keresztény szertartással eltemetett leány temetésén. „A különös keresztet igen megbámulták a népek az utcákon, úgy sietés közben.”³³

28 Uo., 54.

29 Uo., 40.

30 Az „örök szent irgalom” nevében való búzacsempészsnek a salamoni templom helyének legendájával való hasonlóságáról és a legenda történetének arab, zsidó, keresztény állomásairól: Scheiber Sándor, Mikszáth Kálmán és a keleti folklór = S. S., *Folklór és tárgytörténet*, 2. köt., Budapest, A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaságának kiadása, 1974, 184–253.

31 Mikszáth 1959, 44.

32 Uo., 53.

33 Uo., 37.

A címmé emelt fekete kakas jelentése azonban már önmagában is összetett. A tyúknak és a kakasnak nemcsak a magyar népmesékben, hanem a magyar néphitben is kettős szimbolikája ismeretes. Egyrészt hasznos, „őrző” állatként tartják számon őket, a vigyázat, a gondos virrasztás szimbólumai, másrészt pedig kártékonyakként. Alakjukat a rossz szellemek néha magukra öltik, vagy pedig ők maguk állnak rossz szellemek szolgálatában. A néphit szerint az ördög és a boszorkány gyakran kakas, főleg *fekete kakas*, tyúk alakjában jelenik meg, vagy pedig épp az ördög kíséretében áll, akinek ő maga különös áldozata.³⁴ A fekete kakas összetett szimbolikájáról Vörösmarty *A' holdvilágos éj* című novellája kapcsán Milbacher Róbert is írt, utalva egyrészt a felkelő nap, illetve a Krisztus-szimbólumra, másrészt pedig a fekete kakasnak az elkárhozott lélekkel kapcsolatos jelentésére, utóbbira elsősorban a fekete szín kapcsán.³⁵

A keresztény és a pogány szimbolika mellett az elbeszélés természettudományos hátterének is jelentős szerepe lehet az elbeszélésvégi párbeszéd előkészítésében, a történetekre vonatkozó racionális meglátások, értelmezések kifejtésében. Ide sorolható maga a történetek kiindulópontjául szolgáló betegség, az influenza, és ennek kapcsán a fürdőzés mint gyógy mód, és áttételesen, mint a Monarchia általános társadalmi jelensége.³⁶ Ugyancsak ehhez a háttérhez tartozik a bánya, az orvos, mint Aesculap úr jelenléte, de a női testre való finoman erotikus utalások is. Hiszen az egyik lehetséges perspektívát arra vonatkozóan, hogy valójában mi történt, vagy történhetett, az elbeszélésnek épp ez a vonulata, illetve Kupolyi Palinak a férjezett Horváthnéhoz való viszonya készíti elő. Egy Kálmán-napi mulatságon például Horváthyné

„...kivágott ruhában jelent meg s csak úgy ringott-rengett táncközben az a finom fehér hús, amelyből a gyönyörű nyaka kezdődik, mint a tojás fehérjéből vert hab.

Hanem iszen nem csoda, ha ennyit lát Kupolyi Pali, hogy többet is megkíván. Csak egy kicsit jobban kellene vigyáznia a világ szeme miatt. Sok, ami sok; azok a pillantások, az az egymáshoz való tapadás tánc közben.”³⁷

A keresztény és a pogány szimbolika együttes jelenléte, illetve az elbeszélés természettudományos világképe azt a perspektívaváltogató, véglegesen elbizonytalanító jelenetet készíti elő, amellyel a novella befejeződik. A történet narrátora a párbeszéd során egyetlen szereplő perspektíváját sem erősíti, hanem a történet értelmezésének egyenrangú lehetőségeként vonultatja fel őket.

3. A fekete kakas: perspektívák, értelmezések

A történet arányos szerkezete a népmesei „jó tett helyébe jót várj” motívumának kiaknázásából és következetes végigviteléből is ered. Kupolyi József a népmesék hőiséhez hasonlóan útra kel, megoldandó feladatokkal, próbatételekkel találkozik utazása során, és

34 Wlislóckiné Dörfer Fanni, *Kakas, tyúk és tojás a magyar néphitben*, Ethnographia, 1895, 6. évf., 3. sz. (máj.-jún.), 205–213.

35 Milbacher Róbert, *„...földben állasz mély gyököddel...” (A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és póriás hagyományának vázlata)*, Budapest, Osiris, 2000, 106.

36 Mikszáthné visszaemlékezései szerint maga Mikszáth is egy zsélyi fürdőzés alkalmával hallott olyan misztikus történeteket, amelyeknek néhány elemét később beépítette elbeszéléseibe, bizonyíthatóan *A fekete kakasba* is. Mikszáth Kálmáné *Visszaemlékezései*, Budapest, Szépirodalmi, 1957, 219.

37 Mikszáth 1959, 47–48.

a választott megoldások, illetve magatartása függvényében nyeri el jutalmát az elbeszélés végén. Tettei, viselkedésmódja a mindennapi életben szinte érthetetlenek. A keresztény értékrend felől talán még beláthatók, ennek ellenére az egyház intézményes képviselői is túlzásnak, sőt őrültségnek tartják: „Nincs jó esze. [Mondták Kupolyiról.] Nagy fantasztá. Még a papok se dicsérték. A vernyói lutheránus pap azt mondta volna állítólag: »Az ember prédikál olyanokat, de megcselekedni nem lehet.«”³⁸ Magatartásának jutalma az elbeszélés végi kettős csoda: nemcsak unokájának a megmenekülése, hanem saját gyógyulása is.

Bár a történet csattanós befejezése hajlamossá teheti az olvasót a babonás magyarázatra, megszerkesztettsége, az egyes világképeket erősítő motívumok együttes jelenléte, a különböző szereplők perspektívája többirányú értelmezésre is lehetőséget ad. Kupolyi József, Vince, Kupolyiné és Pali más-más szemszögből nézi és értelmezi a történeteket, Mikszáth pedig mindegyik értelmezést legalább ugyanannyi érveléssel, és az értelmezéseket erősítő motívumrendszerrel készíti elő a történetmondás során.

Kupolyi József az egyszerű ember misztikumértelmezésével, a természetfölötti, csodás szemszögből szemléli a történeteket. Értelmezését a szöveg a fekete kakas után szaladó haldokló lánytól, a két rész kukorékolásos zárlatáig és a fekete kakassal a hóna alatt Palihoz érkező lány visszatéréséig, illetve a kísértetiességhöz kapcsolódó motívumokig számos ponton alátámasztja. Ezért Kupolyi értelmezése szerint az elbeszélés első részében meghalt és eltemetett lány *azonos* a második részben Palit megmentő lánnyal, azaz visszaterő, neki ily módon köszönetet mondó, hálás kísértet vagy hálás halott.

„Öreg Kupolyi arca átszellemült. Kezét imaszerűen összetéve mellén, szemeit a magasba emelve, ájtatosan rebegte:

– Bizonynal ő volt az. Eljött őt megmenteni.

– Ki? – kérdi az asszony.

– Az a leány, akit eltemettem – ismétlé babonás csodálattal.”³⁹

Kupolyiék szolgája, Vince szintén az irracionális felől magyarázza a történeteket, hiszen ezek nyomán saját életére vonatkozóan is történik csoda. Paraszti józanságának köszönhetően adott helyzetben sokkal racionálisabban (azonban nem irgalmasabban, segítőkészebben) gondolkodik Kupolyinál. Amikor például rátalálnak a beteg leányra, és felveszik a szekerükre, Vince kérdésére, hogy mire való ez, a következő párbeszéd zajlik közöttük: „– Jézus Krisztus is ápolta a beteget, Vince szolgám. / – Igen, mert ő ráért. Nem volt más dolga. De nekünk sietni kell, hogy még odaérjünk a piacra.”⁴⁰ A Kupolyi által képviselt önzetlenség és a saját célok teljesítése között Vince józan paraszti gondolkodásmódjából, de nem rosszindulatából adódóan mindvégig ingadozik. Éppen emiatt számára a történetek értelmezése az Istennel való találkozás csodájával esik egybe. Kupolyi fent idézett értelmezésére ő a következőképpen reagál: „De Vince, az okos, a hitetlen Vince megmozdult a kuckóban.

– Igen, ő volt! – bizonyítja, reszkető hangon keresztet vetve magára. – Dicsértessék a Jézus Krisztus!”⁴¹

Kupolyiné és az unoka, mivel nem közvetlen tapasztalói az utazásnak, illetve az utazás során a lánnyal való találkozásnak, távolságtartóbban, közvetettebben, racionálisabban értelmezik a történeteket. Ők nem valamilyen természetfölötti, misztikus magyarázathoz kötik ezeket, hanem egyszerűen a véletlennek tulajdonítják, és az öreg Kupolyi babonás

38 Uo., 41.

39 Uo., 54.

40 Uo., 22.

41 Uo., 54.

csodálatára józan aggodalommal reagálnak: „Az anyóka harmadszor is összenézett az unokával. Szemeik fájdalmasan mondták: Elvette az eszét a nagy öröm.”⁴²

Az olvasó számára a történet egyaránt lehetőséget ad az egyes szereplők szólamába való belehelyezkedésbe, és ezek együttes átlátásába is: lehetősége van mind a babonás, mind az isteni csodás, mind a véletlenre bízott értelmezésre, mind pedig egy, a szereplők perspektívájából csak részben látható, sejthető, de a végkifejlet előtt szintén előkészített, nem a véletlenre bízott racionális értelmezésre is. A Kupolyi Pali és Horváthyné feltételezett viszonyára és erotikus vonzalmára való utalások ezt az értelmezést készítik elő.

Az idős Kupolyi házaspárnak az unokájukkal kapcsolatos talán legnagyobb aggodalma, hogy Pali férjes asszonyra, a vernyói Horváthynéra vetette szemeit, és a vonzalom ráadásul kölcsönösnek bizonyul. Az erre vonatkozó epizódot éppenséggel Kupolyi József megbetegedésének körülményei során említi Mikszáth. A megbetegedés oka ugyanis, hogy Pali hivatalba lépésekor az öregek mulatságot rendeznek, ahová a rokonokat is meghívják. Ezen a mulatságon hangzik el a rokonok szájából a sokatmondó célzás Pali Horváthyné iránti vonzalmáról. Ugyanezen a mulatságon betegszik meg a kimelegedett Kupolyi apó is.

Pali és Horváthyné feltételezett viszonyáról Kupolyi hazatérése után, a bányaszerecsétlenséget közvetlenül megelőző epizódban esik ismét szó, szintén egy multság kapcsán. Egyik falubelijük Kálmán napjára rendezett vacsoráján Kupolyi Pali ugyanis oly módon táncoltatja meg Horváthynét⁴³, hogy az a férjnek is feltűnik – így pletykálják ezt másnap a faluban:

„Nem is történt aztán egész nap délutánig semmi figyelemreméltó; néhány nyelvos asszony eljött Kupolyiékhoz pletykázni egyet-mást a Paliról meg a Horváthynéről. Hogy azt mondják, a férj észrevett valamit, mert egyszer csak lecsapta a kártyát éjfél után, oda ment, ahol táncoltak, és kiakasztotta egy sző, egy magyarázat nélkül az asszony karját a Paliéből.

Legott felültette bricskára és hazavitte. Képzeltetni, hogy volt otthon jelenet. Ha neki volnék, elkergetném; de nem is lesz ennek jó vége, majd meglássa, lelkem nénémasszony;”⁴⁴

Ha erről az epizódról sem feledkezünk meg, és azt is figyelembe vesszük, hogy a kaka-sos leány egy asszony üzenetét továbbította Palinak akkor, amikor felhívta a bányából, a történeteknek láthatóvá válik a racionális és nem a véletlenre bízott magyarázata is. A Pali megmenekülését bemutató párbeszédben a nagymama szólama egy helyen finoman utal is erre:

„– Azt kérdi tőlem [a fekete kakasos leány]: én vagyok-e a Kupolyi Pál? Mondom: én vagyok. Hát akkor jöjjön, jöjjön – lihegte izgatottan –, egy asszony várja az erdőben a tisztáson, ő fogadott meg, hogy jöjjenek és elhíjam. Nincs sok veszteni való idő, jönnie kell, mert nagy veszedelemről van szó. – Hát persze mentél, mert gondoltad, hogy ki? – mondá a nagymama jóságos szemrehányással.”⁴⁵

A fekete kakas a felsorakoztatott értelmezések közül mindenikre egyaránt lehetőséget ad, de egy pillanatig nem engedi egyik értelmezés felülkerekedését sem a másikon. Az imént idézett párbeszéd folytatásában például, Pali nagymamájának adott válasza az, hogy a leírás nemigen hasonlított arra, akire az öregasszony gondolt, vagyis Horváthynéra. Kupolyiné

42 Uo.

43 A vonatkozó részt korábban idéztem már.

44 Uo., 48.

45 Uo., 52.

ismételt kérdésére, hogy márpedig mégis ő lett volna, unokája bizonytalanul válaszol: nem tudja.

A fekete kakasos lányok azonosságának és a történet értelmezésének, az értelmezési lehetőségek egyensúlyának kulcsjelenete szintén az öreg Kupolyi és Pali párbeszéde. A párbeszéd során Mikszáth felsorakoztatja mindazon *minimálisan szükségszerű közös elemet*, amely *lehetőségessé*, de *nem bizonyossá* teszi az azonosságot. Pali is egy fekete kakasos szőke leányról mesél, fején pettyes kendővel (a Kupolyi által gondozottnak fekete babos kendő volt a fején), aki egy kissé ferdén tartotta a nyakát. Kupolyi pártfogoltjának „*a terme- te nem hibátlan, a bal válla kinőtt egy kicsit.*”⁴⁶ Pali és nagyapja leírásában tehát azonos elem a piros taréjú („*És a kakasnak piros volt a taréja? [...] – Hiszen minden kakas-taréj piros, apóka.*”⁴⁷) fekete kakas, illetve a pettyes kendő, ennél bizonytalanabb azonosságú a leány testtartása, Pali leírásából pedig teljesen hiányzik a kakas nyakán lógó csengettyű. A csengettyűről először a leány beszél Kupolyinak lázalmában: „*– Ahol szalad ni, egy fekete kakas, annak a fején van egy veres taréjsapka, abban a taréjban belül van egy taréjcsöngettyű, annak a szava után megyek, mert hallom azt csilingelni.*”⁴⁸ A csengettyűt Kupolyi képzelete helyezi utólag a taréjon belülről a kakas nyakába, amikor a helyi asztalosnál koporsót és fakeresztet rendel, a keresztre pedig kakast festet csengettyűvel a nyakában. A párbeszéd tanulsága tehát (melyet az elbeszélés második részének a kakas vagylagosságára utaló zárata is hangsúlyoz), hogy az azonosság (kísértetiesen) valószínű, de nem bizonyos.

*

Úgy gondolom, hogy Mikszáth a magánéletből, a palóc környezetből hozott élmény- anyagot az aktuális kontextushoz is igazítva néha, és a titokzatos iránti általános emberi vonzalmat, érdeklődést kihasználva írja misztikus történeteit. A tematika már eleve kínálja a babonás gondolkodásmód történetalakítói és történetértelmezői lehetőségeinek kiaknázását, a befogadóra tett hatás fokozását és az olvasói igények többirányú kielégítését. Ahhoz, hogy *A fekete kakas* mégis hangsúlytalan darabja maradt a Mikszáth-életműnek, valószínűleg az olvasói szokások adott, történeti állapota jelentette a kiindulópontot. A misztikum érzékeléséhez nélkülözhetetlen érdeknélküliség ugyanis hiányzott a példázatos, allegorikus olvasásmóddhoz szokott, és gyakran a referenciális vonatkozásokat kereső 19. századi közönség olvasói szokásaiból.⁴⁹ *A fekete kakasnak* a misztikumot nem egyértelműen feloldó, a többirányú értelmezést lehetővé tevő szerkezete és befejezése azonban legalább annyira katartikus lehet mind a naiv, mind pedig a gyanakvó olvasó számára, mint például a rejtélyt egyértelműen kiderítő tréfacsináló vagy a detektívregény mintájára működő történeteké.

A fekete kakas azonban nem klasszikus értelemben vett detektívtörténet. Legalábbis nem abban az értelemben, hogy a titokra egyértelmű magyarázatot adna, mint ahogy azt a korábbi *Kísértet Lublón* megteszi. A lehetséges különböző perspektívákból való elgondolása tekintetében talán egyetlen Mikszáth-elbeszélés sem hagyja a történetekre vonatkozóan annyira kétségek, a történetmondás zsenialitására vonatkozóan felismerések között az olvasót, mint *A fekete kakas*. Todorovi értelemben is *fantasztikus*.⁵⁰

46 Uo., 22.

47 Uo., 53.

48 Uo., 24.

49 Vö. Tarjányi Eszter, *Utószó, avagy fantasztikum magyar módra = XIX. századi magyar fantasztikum regények*, Vál., az utószót és a jegyz. írta Tarjányi Eszter, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2002, 435.

50 Vö. Tzvetan Todorov, *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*, Budapest, Napvilág, 2002, 25., ill. 31.